بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ وکفی وسلام علی عبادہ الذین اصطفی کلمہ لفظ موضوع مفرد را گویند بر سہ قسم است فعل و اسم و حرف- فعل آن کہ دلالت کند بمعنی مستقل با یکی از ازمنہ ثلثہ- ماضی و حال و استقبال چون ضَرَبَ و یَضْرِبُ-

و اسم آنکہ دلالت کند بر معنی مستقل نہ با یکی از ازمنہ ثلثہ چون رَجُلٌ و ضَارِبٌ- و حرف آنکہ دلالت کند بر معنی غیر مستقل کہ بے ضم کلمۂ دیگر فہمیدہ نشود چون مِنْ و اِلیٰ-

فعل باعتبار معنی در زمانہ بر سہ قسم است ماضی و مضارع و امر

ماضی آنکہ دلالت کند بر وقوع معنی در زمانہ گذشتہ چون فَعَلَ کرد آن یکمرد بزمانہ گذشتہ-

و مضارع آنکہ دلالت کند بر وقوع معنی در زمانہ حال یا آیندہ چون یَفْعَلُ میکند یا خواہد کرد آن یکمرد بزمانہ حال یا آیندہ-

و امر آنکہ دلالت کند بر طلب کارے از فاعل مخاطب بزمان آیندہ

چون اِفْعَلْ بکن تو یکمرد در زمانهٔ آینده۔

ماضی و مضارع اگر نسبت فعل دران بفاعل یعنے کننده کار باشد
معروف باشد چون ضَرَبَ زد آن یکمرد و یَضْرِبُ می زند یا خواهد زد آن یک مرد
و اگر بمفعول باشد یعنی آنکه کار برو واقع شده باشد مجهول بود چون
ضُرِبَ زده شد آن یکمرد و یُضْرَبُ زده می شود یا زده خواهد شد آن یکمرد - و
امر مذکور نمی باشد مگر معروف۔

ماضی و مضارع معروف و مجهول اگر دلالت بر ثبوت کارے کند
اثبات باشد چون نَصَرَ و یَنْصُرُ و اگر بر نفی دلالت کند نفی باشد چون مَا
ضَرَبَ و لَا یَضْرِبُ

و فعل باعتبار تعداد حرف اصلی بر دو قسم است ثلاثی و رباعی ثلاثی
آنکه سه حرف اصلی درو باشد چون نَصَرَ یَنْصُرُ و رباعی آنکه چار حرف
اصلی دران باشد چون بَعْثَرَ یُبَعْثِرُ

بیان صیغ

فعل ماضی معروف ثلاثی مجرد بر سه وزن آید فَعَلَ چون ضَرَبَ و فَعِلَ چون
سَمِعَ و فَعُلَ چون کَرُمَ و مضارع معروف فَعَلَ گاہے یَفْعُلُ آید چون نَصَرَ یَنْصُرُ و گاهی
یَفْعِلُ چون ضَرَبَ یَضْرِبُ و گاهی یَفْعَلُ چون فَتَحَ یَفْتَحُ و مضارع فَعِلَ یَفْعَلُ چون سَمِعَ
یَسْمَعُ و گاہے یَفْعِلُ چون حَسِبَ یَحْسِبُ و مضارع فَعُلَ یَفْعُلُ آید و بس چون کَرُمَ یَکْرُمُ و ماضی

مجہول از ہر سہ وزن بروزن فُعِلَ آید ومضارع مجہول مطلقاً بروزن
یُفْعَلُ پس ثلاثی مجرد را شش باب حاصل شدہ۔ اولاً بیان صیغ افعال
ومشتقات کردہ مے شود بعد ازین تفصیل ابواب نمودہ خواہد شد۔ ماضی را
سیزدہ صیغہ آید **اثبات فعل ماضی معروف** فَعَلَ فَعَلَا فَعَلُوْا
فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ فَعَلْتَ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا
بحرکات ثلثہ عین سہ صیغہ اولی برائے مذکر غائب است اول واحد
دوم تثنیہ سوم جمع بعد ازان سہ صیغہ مونث غائب است بہمون وضع
بعد ازان سہ صیغہ مذکر حاضر است لیکن تثنیہ آن برائے مونث
حاضر نیز آید بعد ازان دو صیغہ مونث حاضر است اول واحد دوم جمع
بعد ازان دو صیغہ متکلم است اول برائے واحد مذکر ومونث ہر دو ودوم
برائے تثنیہ مذکر ومونث وجمع مذکر ومونث **اثبات فعل ماضی مجہول**
فُعِلَ فُعِلَا فُعِلُوْا فُعِلَتْ فُعِلَتَا فُعِلْنَ فُعِلْتَ فُعِلْتُمَا فُعِلْتُمْ فُعِلْتِ فُعِلْتُنَّ فُعِلْتُ
فُعِلْنَا۔ ما ولا بر ماضی برائے نفی می آید مگر شرط دخول لا بر ماضی اینست کہ
بے تکرار نمے آید چون فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰی **نفی فعل ماضی معروف**
مَا فَعَلَ مَا فَعَلَا مَا فَعَلُوْا مَا فَعَلَتْ مَا فَعَلَتَا مَا فَعَلْنَ مَا فَعَلْتَ مَا فَعَلْتُمَا
مَا فَعَلْتُمْ مَا فَعَلْتِ مَا فَعَلْتُنَّ مَا فَعَلْتُ مَا فَعَلْنَا ایضاً لَا فَعَلَ لَا فَعَلَا
لَا فَعَلُوْا لَا فَعَلَتْ لَا فَعَلَتَا لَا فَعَلْنَ لَا فَعَلْتَ لَا فَعَلْتُمَا لَا فَعَلْتُمْ لَا فَعَلْتِ

لا فَعَلْتُنَّ لا فَعَلْتُ لا فَعَلْنَا **نفی فعل ماضی مجهول** مَا فُعِلَ مَا فُعِلَا مَا فُعِلُوا مَا فُعِلَتْ مَا فُعِلَتَا مَا فُعِلْنَ مَا فُعِلْتَ مَا فُعِلْتُمَا مَا فُعِلْتُمْ مَا فُعِلْتِ مَا فُعِلْتُنَّ مَا فُعِلْتُ مَا فُعِلْنَا۔ ایضاً لا فُعِلَ لا فُعِلَا لا فُعِلُوا لا فُعِلَتْ لا فُعِلَتَا لا فُعِلْنَ لا فُعِلْتَ لا فُعِلْتُمَا لا فُعِلْتُمْ لا فُعِلْتِ لا فُعِلْتُنَّ لا فُعِلْتُ لا فُعِلْنَا۔

اثبات فعل مضارع معروف مضارع را یازده صیغه است يَفْعَلُ يَفْعَلَانِ يَفْعَلُونَ تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ يَفْعَلْنَ تَفْعَلُونَ تَفْعَلِينَ تَفْعَلْنَ أَفْعَلُ نَفْعَلُ بحرکات ثلثه عین سه صیغه اولی برای مذکر غائب است اول واحد دوم تثنیه سوم جمع بعد ازان سه صیغه مؤنث غائب است همچون وضع مگر ازان تَفْعَلُ برای واحد مذکر حاضر نیز آید پس آن بجای دو صیغه است و تَفْعَلَانِ برای تثنیه مذکر حاضر و مؤنث حاضر نیز آید پس آن بجای سه صیغه است و تَفْعَلُونَ صیغه جمع مذکر حاضر است و تَفْعَلِينَ واحد مؤنث حاضر و تَفْعَلْنَ جمع مؤنث حاضر و أَفْعَلُ واحد مذکر و مؤنث متکلم و نَفْعَلُ تثنیه و جمع مذکر و مؤنث متکلم مع الغیر **اثبات مضارع مجهول** يُفْعَلُ يُفْعَلَانِ يُفْعَلُونَ تُفْعَلُ تُفْعَلَانِ يُفْعَلْنَ تُفْعَلُونَ تُفْعَلِينَ تُفْعَلْنَ أُفْعَلُ نُفْعَلُ **نفی مضارع معروف** لا يَفْعَلُ لا يَفْعَلَانِ لا يَفْعَلُونَ لا تَفْعَلُ لا تَفْعَلَانِ لا يَفْعَلْنَ لا تَفْعَلُونَ لا تَفْعَلِينَ لا تَفْعَلْنَ لا أَفْعَلُ لا نَفْعَلُ

ایضاً ما یفعل ما یفعلان ما یفعلون ما تفعل ما تفعلان ما یفعلن ما تفعلون ما تفعلین ما تفعلن ما افعل ما نفعل نفی مضارع مجہول لا یفعل لا یفعلان لا یفعلون لا تفعل لا تفعلان لا یفعلن لا تفعلون لا تفعلین لا تفعلن لا افعل لا نفعل۔ ایضاً ما یفعل ما یفعلان ما یفعلون ما تفعل ما تفعلان ما یفعلن ما تفعلون ما تفعلین ما تفعلن ما افعل ما نفعل

چون لن بر مضارع داخل شود در یفعل و تفعل و افعل و نفعل نصب کند واز یفعلان یفعلون تفعلان تفعلون تفعلین نون اعرابی را ساقط کند و در یفعلن و تفعلن ہیچ عمل نکند و مضارع مثبت را بمعنی نفی تاکید مستقبل گرداند

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف لن یفعل لن یفعلا لن یفعلوا لن تفعل لن تفعلا لن یفعلن لن تفعلوا لن تفعلی لن تفعلن لن افعل لن نفعل

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول لن یفعل لن یفعلا لن یفعلوا لن تفعل لن تفعلا لن یفعلن لن تفعلوا لن تفعلی لن تفعلن لن افعل لن نفعل

ان و کی و اذن ہم مثل لن عمل کند ان یفعل و کی یفعل و اذن یفعل را معروف و مجہول باید گردانید۔

لم در یفعل و تفعل و افعل و نفعل جزم کند و از یفعلان و یفعلون و تفعلان و تفعلون تفعلین نون اعرابی را ساقط گرداند و یفعلن و تفعلن جمع مونث غائب و حاضر را بحال خود دارد و مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند بحث نفی جحد بلم در فعل مضارع معروف

لم یفعل لم یفعلا لم یفعلوا لم تفعل لم تفعلا لم یفعلن لم تفعلوا لم تفعلی
لم تفعلن لم افعل لم نفعل **نفی جحد در فعل مضارع مجہول** لم یُفعل
لم یُفعلا لم یُفعلوا لم تُفعل لم تُفعلا لم یُفعلن لم تُفعلوا لم تُفعلی لم تُفعلن
لم اُفعل لم نُفعل لمّا ہم مثل لم عمل کند لفظاً و معنےً چون لمّا یفعل
لمّا یفعلا لمّا یفعلوا لمّا تفعل لمّا تفعلا لمّا یفعلن لمّا
تفعلوا لمّا تفعلی لمّا تفعلن لمّا افعل لمّا نفعل مگر معنی لم یفعل نکرد
معنی لمّا یفعل ہنوز نکرد و اِن و لام امر و لائے نہی ہم مثل لم عمل کند
اِن یفعل اِن یفعلا تا آخر معروف و مجہول باید گردانید لام امر در جمیع صیغ
مجہول مے آید و در معروف در غیر صیغ حاضر۔ و لائے نہی در ہمہ صیغہا آید۔

بحث نہی معروف لا یفعل لا یفعلا لا یفعلوا لا تفعل لا تفعلا
لا یفعلن لا تفعلوا لا تفعلی لا تفعلن لا افعل لا نفعل **بحث نہی
مجہول** لا یُفعل لا یُفعلا لا یُفعلوا لا تُفعل لا تُفعلا لا یُفعلن لا
تُفعلوا لا تُفعلی لا تُفعلن لا اُفعل لا نُفعل و فعل مضارع مجزوم
بلم و دیگر جوازم اگر لام کلمہ حرف علت باشد بیفتد لم یدع و لم یرم و لم
یخش و لمّا یدع و اِن یدع و لیدع و لا یدع و ھٰکذا۔

برائے تاکید در فعل مضارع لام تاکید مفتوحہ و نون تاکید ثقیلہ و خفیفہ
می آید لام در اوّل و نون در آخر داخل مے شود ثقیلہ مشدد باشد و در ہمہ

صیغ مے آید وخفیفہ ساکن و در تثنیہ و جمع مؤنث نمی آید و در باقی صیغ مے آید
ماقبل نون ثقیلہ در یَفْعَلُ و تَفْعَلُ و اَفْعَلُ و نَفْعَلُ مفتوح مے شود و نون
اعرابی در صیغ تثنیہ و جمع مذکر و واحد مؤنث حاضر مے افتد پس الف تثنیہ
باقی مے ماند و نون ثقیلہ بعد آن مکسور میگردد چون لَیَفْعَلَانِّ و واو جمع مذکر
و یاے مؤنث حاضر مے افتد و ضمہ ماقبل واو و کسرہ ماقبل یا باقی می ماند
چون لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ و در جمع مؤنث غائب و حاضر میان نون جمع و
نون ثقیلہ الف مے آرند تا اجتماع سہ نون لازم نیاید چون لَیَفْعَلْنَانِّ و
لَتَفْعَلْنَانِّ و درین ہر دو ہم نون ثقیلہ مکسور مے باشد۔

بالجملہ بعد الف نون ثقیلہ مکسور می باشد و در دیگر جاہا مفتوح و نون
خفیفہ در غیر تثنیہ و جمع مؤنث حال مثل نون ثقیلہ دارد و مضارع بدر آمدن
نون ثقیلہ و خفیفہ خاص مستقبل میگردد لام تاکید با نون ثقیلہ در فعل
مستقبل معروف لَیَفْعَلَنَّ لَیَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ لَتَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ لَتَفْعَلْنَانِّ لَاَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ مجہول لَیُفْعَلَنَّ لَیُفْعَلَانِّ
لَیُفْعَلُنَّ لَتُفْعَلَنَّ لَتُفْعَلَانِّ لَیُفْعَلْنَانِّ لَتُفْعَلُنَّ لَتُفْعَلِنَّ لَتُفْعَلْنَانِّ لَاُفْعَلَنَّ
لَنُفْعَلَنَّ لام تاکید با نون خفیفہ در فعل مستقبل معروف لَیَفْعَلَنْ
لَیَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلُنْ لَتَفْعَلِنْ لَاَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ مجہول لَیُفْعَلَنْ
لَیُفْعَلُنْ لَتُفْعَلَنْ لَتُفْعَلُنْ لَتُفْعَلِنْ لَاُفْعَلَنْ لَنُفْعَلَنْ در امر و نہی ہم نون ثقیلہ

ونون خفیفه می آید ذکر امر بعد ازین خواهد آمد نهی معروف با نون ثقیله
لَا یَفْعَلَنَّ لَا یَفْعَلَانِّ لَا یَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلَنَّ لَا تَفْعَلَانِّ لَا یَفْعَلْنَانِّ لَا
تَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلِنَّ لَا تَفْعَلَانِّ لَا تَفْعَلْنَانِّ لَا اَفْعَلَنَّ لَا نَفْعَلَنَّ مجهول لَا یُفْعَلَنَّ
لَا یُفْعَلَانِّ لَا یُفْعَلُنَّ لَا تُفْعَلَنَّ لَا تُفْعَلَانِّ لَا یُفْعَلْنَانِّ لَا تُفْعَلُنَّ لَا تُفْعَلِنَّ
لَا تُفْعَلْنَانِّ لَا اُفْعَلَنَّ لَا نُفْعَلَنَّ نون ثقیله وخفیفه در فعل مضارع
بعد اما شرطیه هم ے آید بطریقه خود چون اَمَّا یَفْعَلَنَّ الخ وَاَمَّا یَفْعَلِنَّ الخ
امر حاضر از فعل مضارع میگیرند باین وضع که علامت مضارع را حذف
میکنند پس اگر ما بعد علامت مضارع متحرک ست در آخر وقف میکنند چون عِدْ
از تَعِدُ و اگر ساکن است همزه وصل در اول می آرند مضموم اگر عین مضموم
باشد چون اُنْصُرْ از تَنْصُرُ و مکسور اگر عین مکسور باشد یا مفتوح چون اِضْرِبْ
از تَضْرِبُ و اِفْتَحْ از تَفْتَحُ و در آخر وقف میکنند و نون اعرابی ساقط شود
و نون جمع بحال خود ماند و حرف علت هم از آخر حذف شود چون اُدْعُ
از تَدْعُوْ و اِرْمِ از تَرْمِیْ و اِخْشَ از تَخْشٰی امر حاضر معروف اُفْعُلْ
اُفْعُلَا اُفْعُلُوْا اُفْعُلِیْ اُفْعُلْنَ امر غائب و متکلم معروف لِیَفْعُلْ لِیَفْعُلَا
لِیَفْعُلُوْا لِتَفْعُلْ لِتَفْعُلَا لِیَفْعُلْنَ لِاَفْعُلْ لِنَفْعُلْ امر مجهول لِیُفْعَلْ لِیُفْعَلَا
لِیُفْعَلُوْا لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِیُفْعَلْنَ لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِتُفْعَلُوْا لِتُفْعَلِیْ لِتُفْعَلْنَ لِاُفْعَلْ لِنُفْعَلْ
امر حاضر معروف با نون ثقیله اُفْعُلَنَّ اُفْعُلَانِّ اُفْعُلُنَّ اُفْعُلِنَّ اُفْعُلْنَانِّ

بانون خفیفہ اِفعَلَن اُفعُلُن اِفعِلِن امر غائب و متکلم معروف
بانون ثقیلہ لِیَفعَلَنَّ لِیَفعَلَانِّ لِیَفعَلُنَّ لِتَفعَلَانِّ لِیَفعَلنَانِّ
لِاَفعَلَنَّ لِنَفعَلَنَّ بانون خفیفہ لِیَفعَلَن لِیَفعَلُن لِتَفعَلَن لِاَفعَلَن
لِنَفعَلَن امر مجہول بانون ثقیلہ لِیُفعَلَنَّ لِیُفعَلَانِّ لِیُفعَلُنَّ لِتُفعَلَنَّ
لِتُفعَلَانِّ لِیُفعَلنَانِّ لِاُفعَلَنَّ لِنُفعَلَنَّ مثل مضارع مجہول جز اینکہ لام مش
مکسورست امر مجہول بانون خفیفہ لِیُفعَلَن لِیُفعَلُن لِتُفعَلَن
لِاُفعَلَن لِنُفعَلَن مثل مضارع۔

بیان اسمای مشتقہ

شش اسم از فعل مشتق میشوند اسم فاعل[۱] اسم مفعول[۲] اسم تفضیل[۳]
صفت مشبہ[۴] اسم آلہ[۵] اسم ظرف[۶]۔

اسم فاعل کہ دلالت کند بر کنندہ کار از ثلاثی مجرد مطلقا بوزن فاعِلٌ
آید بحث اسم فاعل فاعِلٌ فاعِلَانِ فاعِلَیْنِ فاعِلُوْنَ فاعِلِیْنَ
فاعِلَةٌ فاعِلَتَانِ فاعِلَتَیْنِ فاعِلَاتٌ تثنیہ بحالت رفع بالف آید و بحالت
نصب و جر بیا کہ ماقبلش مفتوح بود و نون تثنیہ مکسور باشد و جمع بحالت
رفع بواو آید و بحالت نصب و جر بیا کہ ماقبلش مکسور باشد و نون جمع
مفتوح بود۔

اسم مفعول که دلالت کند بر ذاتیکه فعل برو واقع شده باشد از ثلاثی
مجرد بر وزن مفعول آید بحث اسم مفعول مَفْعُولٌ مَفْعُولَانِ
مَفْعُولَيْنِ مَفْعُولُوْنَ مَفْعُولِيْنَ مَفْعُولَةٌ مَفْعُولَتَانِ مَفْعُولَتَيْنِ مَفْعُولَاتٌ

اسم تفضیل که دلالت کند بر زیادت معنی فاعلیت نسبت بدیگر
بر وزن اَفْعَلُ آید مگر از لون و عیب نے آید چه درین هر دو اَفْعَلُ برای صفت
مشبه می آید چون اَحْمَرُ و اَعْمٰی و از غیر ثلاثی مجرد نے آید بحث اسم
تفضیل اَفْعَلُ اَفْعَلَانِ اَفْعَلَيْنِ اَفْعَلُوْنَ اَفْعَلِيْنَ اَفَاعِلُ فُعْلٰى فُعْلَيَانِ
فُعْلَيَيْنِ فُعْلَيَاتٌ فُعَلٌ اَفَاعِلُ جمع تکسیر مذکر ست و فُعَلٌ جمع تکسیر مونث
و اَفْعَلُوْنَ و فُعْلَيَاتٌ جمع سالم- جمع سالم آنرا گویند که بناے واحد دران
سلامت ماند در مذکر بواو و نون آید در مونث بالف و تا آید و جمع تکسیر آنکه
بناے واحد دران سلامت نماند- اسم تفضیل گاهے برائے زیادت
معنے مفعولیت هم می آید چون اَشْهَرُ بمعنے مشهور تر-

صفت مشبه آنکه دلالت کند بر اتصاف ذاتی بمعنی مصدری بوضع ثبوت
و اسم فاعل دلالت میکند بر اتصاف بطور حدوث ولهذا صفت مشبه همیشه لازم باشد
اگرچه از فعل متعدی آید پس فرق در سامعٌ و سمیعٌ اینست که سامعٌ دلالت
میکند بر ذاتے که موصوف باشد بشنیدن چیزے بالفعل ولهذا
بعد آن مفعول آمدن می تواند چون سامعٌ کلامَکَ و سمیعٌ دلالت میکند

بر ذاتے کہ موصوف بسمع باشد بطور ثبوت اعتبار تعلق بچیزے دران
ملحوظ نیست بلکہ بعدم اعتبار تعلق بچیزے ملحوظ پس سَمِیْعٌ کالمالک سمے توان
گفت اوزان صفت مشبہ بسیار است صَعْبٌ صِفْرٌ صُلْبٌ
حَسَنٌ خَشِنٌ نَدُسٌ ذَنِعٌ بِلِزٌ حُطَمٌ جُنُبٌ اَحْمَرُ کَابِرٌ کَبِیْرٌ غَفُوْرٌ جَیِّدٌ
جَبَانٌ هِجَانٌ شُجَاعٌ عَطْشَانٌ عَطْشَی حُبْلَی حَمْرَاءُ عُشَرَاءُ بحث
صفت مشبہ حَسَنٌ حَسَنَانِ حَسَنَیْنِ حَسَنُوْنَ حَسَنِیْنَ حَسَنَةٌ حَسَنَتَانِ
حَسَنَتَیْنِ حَسَنَاتٌ۔

اسم آلہ دلالت کند بر آلہ صدور فعل بر سہ وزن آید مِفْعَلٌ و مِفْعَلَةٌ
و مِفْعَالٌ بحث اسم آلہ مِنْصَرٌ مِنْصَرَانِ مِنْصَرَیْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَرَةٌ
مِنْصَرَتَانِ مِنْصَرَتَیْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَارٌ مِنْصَارَانِ مِنْصَارَیْنِ
مَنَاصِیْرُ و گاہے بر وزن فَاعِلٌ آید چون خَاتَمٌ آلہ خَتْم یعنے مہر کردن و
عَالَمٌ آلہ دانستن مگر درین قسم معنے اسمے غالب آمدہ علی الاطلاق
بمعنے اشتقاقی مستعمل نیست ہر آلہ ختم را خَاتَم و ہر آلہ علم را عَالَم نتوان گفت۔

اسم ظرف دلالت میکند بر جائے صدور فعل یا وقت صدور فعل
از مفتوح العین و مضموم العین و ناقص مطلقا بر وزن مَفْعَلٌ بفتح
عین چون مَفْتَحٌ و مَنْصَرٌ و مَرْمًی و از مکسور العین و از مثال مطلقا بر وزن
مَفْعِلٌ آید بکسر عین چون مَضْرِبٌ و مَوْقِعٌ و آنکہ بعضے صرفیان گفتہ اند

که از مضاعف هم مُطلقاً بفتح عین آید صحیح نیست و استدلال کرده اند بلفظ
مَفَرٌّ که از یَفِرُّ بکسرِ عین ست و در قرآن مجید واقع فَاَیْنَ الْمَفَرُّ و صحیح نیست
که از مضاعف مکسور العین بکسرِ عین آید چنانچه مَحِلٌّ از حَلَّ یَحِلُّ و لفظ مَحِلٌّ
هم در قرآن مجید واقع حَتّٰی یَبْلُغَ الْهَدْیُ مَحِلَّهٗ و لفظ مَفَرٌّ را جواب داده اند
که ظرف نیست بلکه مصدر میمی است۔ صیغہ ظرف که بر معنے وقت دلالت
کند آنرا ظرف زمان گویند و آنکه بر معنے جاے دلالت کند آنرا
ظرف مکان گویند بحث اسم ظرف مَضْرِبٌ مَضْرِبَانِ مَضْرِبَیْنِ
مَضَارِبُ گاہے ظرف بروزن مُفْعُلَةٌ هم آید چون مُکْحُلَةٌ و بعضے
اوزان ظرف از غیر مکسور العین هم مکسور آید چون مَسْجِدٌ مَنْسِكٌ مَطْلِعٌ
مَشْرِقٌ مَغْرِبٌ مَجْزِرٌ مگر درین اوزان موافق قیاس بروزن مَفْعَلٌ
هم مے آید۔

بیان عوامل النحو وانواعها

عامل اندر نحو صد باشد چنین فرمودہ اند شیخ عبد القاہر جرجانی سپہر ہدا

معنوی از وی دو باشد جملہ دیگر لفظی اند باز لفظی شد سماعی و قیاسی ای فتا

زان نود و یک ان سماعی ہفت دیگر قیاس آن سماعی سیزدہ نوع ست بی روی وریا

النوع الاول

نوع اول ہفدہ حرف جر بود میدان یقین کاندرین یک بیت آمد جملہ بیچون چرا

با و تا و کاف و لام و واو منذ و مذ خلا رب حاشا من عدا فی عن علی حتی الی

النوع الثانی والثالث

اِنَّ با اَنَّ کاَنَّ لَیتَ لٰکِنَّ لَعَلَّ ناصب اسم اند و رافع در خبر ہند ما و لا

النوع الرابع

وا و یا و ہمزہ و الا ایا و اے ہیا ناصب اسمند پس این ہفت حرف ای مقتدا

النوع الخامس

اَنْ و لَنْ پس کَیْ اِذَنْ این چار حرف معتبر نصب مستقبل کنند این جملہ دائم اقتفا

النوع السادس

اِنْ و لَمْ لَمّا و لام امر و لای نهی نیز … پنج حرف جازم فعلند هر یک بیدغا

النوع السابع

مَنْ و ما مهما و ایّ حیثما اِذ ما متی … اینما انّی نه اسم جازم آمد فعل را

النوع الثامن

ناصب اسم منکر نوع هشتم چار اسم … هست چون تمیز باشد آن منکر هر کجا

اولین لفظ عشر باشد مرکب با احد … همچنین تا تسع تسعین نیز شد این حکم را

باز ثانی کم چو استفهام باشد نی خبر … ثالث ایشان کاَیِّن رابع ایشان کذا

النوع التاسع

نه بود اسمای افعالی کزان شش ناصبند … دونک بله علیک حیهل باشد و ها

پس رویدا باز رافع اسم را هیهات دان … باز شتان ست و سرعان یاد گیر این بیتها

النوع العاشر

نوع عاشر سیزده فعلند کایشان ناقصند … رافع اسمند و ناصب در خبر حملت ما و لا

کان صار اصبح امسی واضحی ظل بات — ما فتی ما دام ما انفک لیس باشد از قفا

ما برح ما زال وافعالی کز ینها مشتق اند — هر کجا بینی همین حکم است در جمله روا

النوع الحادی عشر

دیگر افعال مقارب در عمل چون ناقصند — هست آن کاد کرب با اوشک دیگر عسی

النوع الثانی عشر

دیگر افعال یقین وشک بود کان بر دو اسم — چون در آید هر یکی منصوب سازد هر دو را

ظننت باشد با علمت پس حسبت با زعمت — پس خلت با رأیت پس وجدت بی خطا

النوع الثالث عشر

رافع اسمای جنس افعال مدح وذم بود — چار باشد نعم بئس ساء انگه حبذا

عوامل قیاسیه

بعد از ان هفت قیاسی اسم فاعل مصدر است — اسم مفعول ومضاف وفعل باشد مطلقا

پس صفت باشد که آن مانند اسم فاعل است — هفتم اسم تام باشد ناصب تمییز را

عوامل معنویه

عامل فعل مضارع معنوی باشد بدان

ہمچنین معنی بود عامل نقیین در مبتدا